

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA SİYASİ ÖRGÜTLENMEDE DİN OLGUSU*

Yusuf KILIÇ*

Şeyma AY

ÖZET

Devlet'in nasıl oluştuğu, parametrelerinin ne olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmakla beraber, hemen hemen hepsinin temelinde bir organizasyon bütünlüğü yatmaktadır. Bilindiği üzere, tarihi devirler Mezopotamya ve Mısır'da eş zamanlı olarak başlamakta, siyasi örgütlenmeler de gene buralarda karşımıza çıkmaktadır. Mezopotamya'da devletin merkezi, Kalkolitik ve Eski Tunç çağda karşımıza çıkan tapınak idi. Tapınak yalnızca dinin merkezi değil, iktisadi hayatın da merkezidir. Tapınağın bu çoğul fonksiyonu sebebi ile devletin siyasi ve idari mekanizmasının da dinden etkilenmesi, daha doğru bir ifade ile söz konusu mekanizmanın kendisine kaynak olarak dini göstermesi kaçınılmazdır. "En" adını taşıyan kralın asli görevi, tapınağı ve ekonomiyi tanrı adına yönetmektir. Tapınak ekonomisinin en önemli vasfı, iş gücünün kontrolünü elinde tutmasıdır. Öte yandan toplumsal organizasyonların düzenli bir şekilde devam edebilmesi ve toplum içinde düzenin ve birlikteliğin sağlanması için bir takım kurallara ihtiyaç duyulmaktadır. Din, sonuçları bakımından, bu toplumsal görevi üstlenmektedir. Eski çağ tarihi bakımından değerlendirdiğimizde iki farklı sonuç elde etmemiz mümkündür. Buna göre; "bin tanrılı halk" nitelemesinin gerisinde, dini hoşgörüyü, çeşitli halkların kendisine karşı politik bir tehlike oluşturmasını önlemek amacıyla kullanan Hitit devleti örneğinin yanı sıra, tanrıların sayısının gittikçe azaldığı, dinin hoşgörüden ziyade merkezileştirme fonksiyonu gördüğü Sami kavimleri karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın amacı, eski çağ milletlerinin bir fetih politikası olarak din olgusunu olumlu ve olumsuz sonuçlar doğuracak yönde nasıl değerlendirdiğini gözler önüne sermektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Din, Siyaset, Mitoloji, Tarih.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ykalic@pau.edu.tr

RELIGION IN THE POLITICAL STRUCTURE OF ANCIENT MESOPOTAMIA

ABSTRACT

As we know there are various ideas about how the first states established and its parameters but we should consider that there is an integrity of an organization on the basis of its concept. Historical periods begin at the same time in Mesopotamia and Egypt and the first political organizations appear in these lands too. In Mesopotamia, the temples, called “Ziggurat”, was the center of the city-states in Chalcolithic and Early Bronze age. The temple was not only the center of religion also the center of economy. This multi-function of the temple, political and administrative mechanism was naturally affected by the religion, a more accurate expression state mechanism expresses religion as a source. The main duty of the king, called EN, was to manage the temple and the economy in the name of God. The most importance of the temple economy was to keep the control of the labor force. On the other hand, to continue the social and political life in an orderly manner, to ensure the unity and the order in society, there needed some rules. Religion, in terms of its results, had undertaken this social task. When we consider this situation in the concept of ancient history, we may have two different results. According to this, behind the qualification of “thousand of gods land”, Hittites used the religious tolerance in order to avoid a political threat against it self by the various people which it reigned, and on the other hand, rather than the religious toleration, there appeared gradually decreasing number of gods and using the religion to centralize the function of establishing the states of Semitic tribes like Akkadian, Babylonian and Assyrian States. In this study we will try to discuss the case of religion in the political organizations of Ancient Near East.

Key Words: Ancient Mesopotamia, Religion, Politics, Mythology, History.

Giriş

Eski Yakınoğu’da ilk kentlerin nasıl kurulduğu konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte¹ kentleşme olgusunun, bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki gelişme ve değişimlerden doğduğunu kabul edersek, söz konusu görüşlerin tümünün temelinde bir değişimin yani “örgütlenmenin ve uzmanlaşmış sınıfların” varlığının olduğu kuşkusuzdur. Nitekim bu görüşlerin bazılarına göre kent iktisadi örgütlenmeden (işbirliği, birlikte eylem), kimine göre ise dini örgütlenmeden (birlikte inanma, birlikte harekete geçme) doğmuştur². Bu tartışmalar bir tarafa

¹ Hemen belirtmek istiyoruz ki, bu çalışmanın amacı kentleşmenin kökeni ve nedenlerini araştırmak değildir. Bu konu ile ilgili detaylı bilgiler şuradan bulunabilir; M. ABELES, **Devlet’in Antropolojisi**, Kesit Yayınevi, İstanbul 1998; C.B. AKAL, **Devlet Kuramı**, Dost Kitabevi, Ankara 2000.; E. Bıçakçı, “Kentleşmeye Doğru Mimari: Kalkolitik Çağ”, **Arkeoatlas**, C: 1 (2002) , İstanbul, s. 132-133.; Marcella Frangipane, **Yakınoğu’da Devletin Doğuşu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, İstanbul 2002.; M. Özdoğan, “ Devrimlerin Atlası (Neolitik Çağ)”, **Arkeoatlas**, C:1 (2002), s. 64-82.; M. Özdoğan, “ Devletin Kökeni (kalkolitik Çağ)”, **Arkeoatlas**, C:1 (2001), s.108-129.

² Ümit Hassan, **İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi**, DoğuBatı Yay., Ankara 2010, s.176-178. Kentlerin nasıl oluştuğuyla ilgili olarak daha farklı teoriler de vardır bunlara göre, ekonomik ve dini örgütlenmenin yanında çevresel

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

günümüze kadar yapılan arkeolojik ve tarihi araştırmalar üretimin ve ticaretin bütün aşamalarında egemen gücün, yani kralın denetiminde olduğu Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'daki Bronz Çağı kentlerinde özelleşmiş bir mekân olarak pazar yeri olgusunun henüz ortaya çıkmadığını göstermiştir. Her üç bölgede de kralın oturduğu başkentteki “büyük tapınak”, toplum tarafından üretilen toplam artık ürünün depolandığı, komşu krallara gönderilecek ve onlardan gelen hediyelerin saklandığı, tüccar eliyle ülkeye giren ve dışarıya gönderilen malların denetlendiği yerd. Başka bir deyişle, pazar ekonomilerinde büyük ölçekte ticarete konu olan her türlü malın el değiştirdiği iş merkezinin işlevini büyük tapınak yerine getirmekteydi ve gördüğü önemli işlev gereği, kent içinde kolay ulaşılabilir bir konumda bulunuyordu³. Şu halde kentlerin nasıl oluştuğu sorusuna açık ve net bir yanıt verilemezse bile, kentlerde siyasi düzenin sosyo-ekonomik yapıyla iç içe olduğu² ve ekonominin din örgütünün başı olan kral tarafından yönetildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca iktisadi ve dini örgütün başı olan kral, bey, rahip ya da idareci, yönettiği kentin sınırları genişledikçe ve buna paralel olarak hâkimiyeti daha çok insana ulaştırmaya başladıkça, idaresinin *tavizsiz* kabulü için, egemenliğinin yanı sıra soyunu da tanrılara dayandırma geleneğini politik bir araç olarak kullanmıştır.

Diğer taraftan Mezopotamya'da, Sümerliler döneminde gücün merkezinin tapınak olması bize yönetimin din ile yakınlığı hakkında fikir verse de, yani tapınak merkezli yönetim teokrasiyi çağırırsa da ilksel faktörün ne olduğu hala tartışmalıdır. Bu sebeple Sümer idari sistemini tamamen dini gerekçelere bağlamak eksik veya yanlış olacaktır. Bilindiği üzere bu mekânlarda yalnızca dini işler ile ilgilenilmeyip, kentin siyasi ve ekonomik durumu da buradan kontrol altında tutulmaktaydı. Nitekim Sümer kentlerinde en yüksek devlet memuru olan ve “En” unvanını taşıyan kralın asli görevi, tapınağı ve ekonomiyi tanrı adına yönetmekti. Dolayısıyla buradaki yöneticinin “rahip kral” olarak tanımlanması hiç de yanlış değildir. Bu rahip kralın, toplum içerisindeki konumu sanat eserlerindeki betimlemelere bile yansımıştır. Nitekim Uruk kentinde yapılan kazılarda çıkarılan mühürlerde, kral mühür üzerinde betimlenen diğer kişilerden fiziki görüntüsü ile farklı bir şekilde resmedilmektedir, böylece onun “egemen güç” olduğu vurgulanmaktadır⁴.

Resim 1: En sağda sakallı görüntüsü ile diğerlerinden ayrılan bey ya da rahip

Hemen belirtmeliyiz ki tapınağın bu çoğul fonksiyonu sebebi ile devletin siyasi ve idari mekanizmasının da dinden etkilenmesi, daha doğru bir ifade ile söz konusu mekanizmanın kendisine kaynak olarak dini göstermesi kaçınılmazdır.

Mitolojide İktidar-Din Olgusu

Mitoloji nedir? Bütün dünya milletlerinin kullandıkları “mitoloji” kelimesi Yunancada bir nevi masal hikâye demek olan *mythos* ile söz anlamına gelen *logos* kelimelerinden yapılmıştır⁵. Mythos söylenen ya da duyulan sözler dizisidir. Masal, efsane hikâye anlamına gelmektedir. Logos'un ise ilk anlamı söz olmakla birlikte bilim manasına da gelmektedir. Fransızca deyişi ile – loji bitimini bilim dallarından tanımaktayız. O halde mitoloji efsaneler bilimi anlamına mı?

etkenler ile askeri yönden gücün merkezi olma özelliği de ilk kentlerin oluşmasında önemli etken olmuştur Bkz: Alpaslan Aliagaoglu vd., *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yay., Ankara 2010, s. 11-21.

³Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s.10.

⁴Marcella Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2002, s.222

⁵Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1994, s.2.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

gelmektedir⁶. İlkçağın erken dönemlerinde “Mythologeın” diye bir fiil vardır. Bu fiil masal anlatmak demektir. Ayrıca sözlü gelenek ile dilden dile aktarılan efsanelerin ozanlarca sürdürülmesini de belirtir. “Mythologia” kavramı da aynı anlama gelir. Hem masal ve kitapların toplandığı kitap için hem de ilkçağın sonlarında “Mytholographos”, yani mythos yazarı denilen derleyicilerin işi için kullanılır. Ancak mythologia ilkçağın hiçbir döneminde bugün taşıdığı anlama gelmemiştir⁷.

Şu halde Mitoloji; Çok eski zamanlarda gelmiş ve yaşanmış olan ulusların inandıkları tanrıların, kahramanların, perilerin, devlerin hayat ve maceralarından bahseden “mit” “mythe”ler ve hikâyelerdir⁸. Ayrıca mitoloji, çok sayıda ve birbirini tamamlar nitelikteki bakış açılarına göre ele alınıp yorumlanabilen son derece karmaşık bir kültür değeridir.

Bize göre ise, en geniş kapsamlı olduğu için en az kusurlu olan mitolojinin tanımı şudur: Mitoloji kutsal bir öyküyü anlatır; yani en eski zamanda “başlangıçtaki” masallara özgü zamanda olup, bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle Mitoloji doğüstü varlıkların başarıları sayesinde eksiksiz olarak ister bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözelimi bir kara parçası, bir tür bitki çeşidi, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır. Demek oluyor ki, mitoloji, her zaman bir “yaratılışın” veya “oluşumun” öyküsüdür. Bir şeyin (varlığın) nasıl yaratıldığını ve nasıl var olmaya başladığını anlatır. Mitoloji, ancak gerçekten olup bitmiş, yani tam anlamıyla ortaya çıkmış olan şeyden söz eder⁹. Bu cümleden olmak üzere Sümerlerin yarattıkları ekonomik ve idari sistemin nasıl oluştuğu ve yapısal özelliklerini mitolojilerinden takip etmek mümkündür. Nitekim antik çağın mitolojik hikâyeleri yalnızca renkli hikâyeler ya da tanrılara isteklerin peşi sıra yazıldığı dua metinleri değildir. Bu belgeler içerdikleri bilgiler ile oluşturuldukları toplumların ve coğrafyaların hafızası, söz konusu toplumların, dünyayı algılama ve yorumlama kabiliyetlerinin göstergesidir. Çünkü eski çağ insanının inancına göre her şey ilk etapta yukarıda bir yerlerde planlanmış ve yaşanmış daha sonra olan biten ise yeryüzündekilere bahşedilmiştir. Bu sebepten Mezopotamya toplumlarının idari ve sosyal yapısını anlayabilmek için onların düş gücünün önemli bir yansıması olan ve Akadça olarak yazılmış Yaratılış Destanı olarak bilinen, dinsel özellikler taşıyan “vaktiyle yukarıda” anlamına gelen “Enuma Eliş”teki olaylara kısaca göz atmak gerekmektedir.

“e-nu-ma e-liş la na-bu-u sa-ma-mu sap-liş am-ma-tum su-ma la zak-rat Apsu-ma res-tu-u za-ru-şu-un Mu-um-mu Ti-amat mu-al-li-da-at gim-ri-şu-un me-şu-nu is-te-nis i-hi-ku-ma”

“Vaktiyle yukarıda gök isimlendirilmemişken, aşağıda yer isimlendirilmemişken ve ilksel Apsu, onları vücuda getiren ve Mummu ve Taimat, hepsini doğurandı o. Orada onların suları birbirine karışmıştı” ifadeleri ile başlayıp evrenin nasıl var olduğu hakkında bilgi veren, tanrıların doğuşunu, mücadelelerini anlatan, Yeni Babil ve Yeni Asur dönemlerinden kalan edisyonlarından bilgi sahibi olduğumuz bu destan doğal olarak Sümerli özellikler de barındırmaktadır¹⁰. Sümerli özellikler barındırmasının sebebi kuşkusuz Sümer kent devletlerinin ortadan kalktığı ve Sami etkinliğinin söz konusu olduğu dönemlerde dahi din dilinin Sümerce olmasıdır. İlk yazılı belgelerin Sümerce olması dolayısıyla ilk dini bilgiler de Sümer dili ile kayda geçmiş ve böylece Sami kavimleri de bunu hepten ortadan kaldırmamışlardır. Bu sebeple Mezopotamya dininin ana dili Sümercedir demek hiç yanlış olmaz.

Enuma Eliş Destanının yorumlanması Mezopotamya’da kent devletinden merkezi yönetime geçiş sürecinin nasıl gerçekleştiği konusunda fikir vermektedir. Destanda “kaos” yani

⁶ Candan Türkkân, **Mitoloji**, Ankara 1976, s.3.

⁷ Mircae Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, İstanbul 1993, s.13.

⁸ Şefik Can, **age**, s.5.

⁹ Mircae Eliade, **age**, s.13.

¹⁰ C.J. Gadd, “The Gilgamesh Epic in Sumerian”, **The British Museum Quarterly**, S: 7-3 (1933), s.79-80.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Taimat (Tuzlu su okyanusu) karşısında Marduk'un tanrılar topluluğunun kralı olması Mezopotamya'daki krallığın kaynağının en önemli kanıtı kabul edilmelidir. Ayrıca Apsu (Tatlı su okyanusu), Taimat ve Mumnu'(Apsu'nun veziri) dan tanrılar topluluğu oluşmuştur. Bir zaman sonra, nüfusları oldukça artan tanrıların çıkardığı gürültü Apsu, Taimat ve Mumnu'yu rahatsız edince, Apsu ve daha sonra ona katılacak olan Mumnu tanrıları yok etmeye karar vermişlerdir. Ancak en akıllı tanrı Ea/Enki bu durumdan haberdar olup bunu diğerlerine iletğinde çoktan bir de çözüm bulmuştur. Enki Apsu'yu mağlup edip onun krallık tacı ve esasını alarak tanrıların başına geçmiştir. Bir zaman sonra Taimat, ilk doğurduğu çocuğu olan¹¹ Kingu'nun telkinleri ile Apsu ve Mumnu'nun intikamını almak için kendine oldukça güçlü canavarlardan oluşan yenilmez bir birlik kurmuştur. Bu birlik karşısında ne Enki ne de Anu başarılı olmuşlardır. Ancak Anşar'ın aklına Enki'nin oğlu, olağan üstü özellikler ile donatılmış Marduk gelmiş ve tanrıların karşısına çıkararak;

“ ‘i-ir¹¹ Marduk akbal ilani ma-ru-ku-un Ma-ha-ris Ti-a-wa-ti lib-ba-su a-ra ub-la ip-su pi-i-su i-ta-ma-a a-na ia-a-ti sum-ma-ma a-na-ku mu-tir gi-mil-li-ku-un a-kam-me Tam-tam-ma u-bal-lat ka-su-un suk-na-ma pu-uh-ra su-ti-ra i-ba-a sim-ti i-na up-su-ukkin-na-ku mit-ha-ris ha-dis tis-ba-ma ip-su pi-ia ki-ma ka-tu-nu-ma si-ma-tam lu-si-ma la u-tak-kar mim mu-u a-ban-nu-u a-na-ku ai i-tur ai in-nin-na-a se-kar sap-ti-ia¹²”

“Marduk, tanrıların akıllısı, oğlun, öne çıktı Taimat karşısında kalbi onu devam etmek için teşvik etti. Ağzını açarak o bana şöyle dedi: Eğer ben, sizin intikamcınız, (kurtarıcınız) Taimatı bağlayacak (yenecek) ve sizi yaşatacaksam, Meclisi toplayın, kaderimi tekrar ilan edin. Mecliste birlikte memnuniyetle oturun. Ağzımı açarak sizin gibi kaderleri belirleyeceğim (sizin gibi olacağım). Ve yarattığım her ne ise değiştirilmeyecek, Ağzımdan çıkan sözler değişmeyecek ve boşuna yapılmayacak (emirlerim ve sözlerim ebedi kalacak)” demiştir.

Görüldüğü üzere, Taimat karşısında oldukça çaresiz durumda kalan tanrılar çözümü bir lider egemenliğinde Taimat'a karşı gelmekte bulmuşlar ve kendilerine lider olarak Enki'nin oğlu Marduk'u seçmişlerdir. Tanrı Marduk liderlik vasfını karşılıksız kabul etmeyeceğini, “ağzımdan çıkan sözler değişmeyecek” cümlesi ile ifade etmiş ve tanrılara onları bir değişimin beklediğinin sinyallerini vermiştir. Sözlerinin değiştirilmemesi, onun son söz söyleme yetkisine sahip olduğunu göstermekle beraber, o ne söylerse kabul ve tatbik edilmesi gerektiğini de anlatmaktadır. Bu da doğrudan krallığın oluşumuna işaret etmektedir. Burada neden lider olarak Marduk'un seçildiği sorgulanabilir? Ancak tanrı Marduk'un resmi kültü hakkında çok fazla bilgimiz olmasa da onun III. Ur Hanedanlığı (M.Ö. 2060-1960) döneminden itibaren tanrılar arasında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Marduk kültürünün önem kazanması Babil'in bir şehir devletinden krallığa dönüşümü ile paraleldir¹³. “Sözlerim değiştirilmesin” diyerek etkinliğini vurgulayan tanrı Marduk, ayrıca kanun koyucu kral Hammurabi'nin kişisel tanrısıdır. Bu açıdan değerlendirecek olursak, Marduk ve Hammurabi ikilisi göz önüne alındığında, Marduk ve krallık arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Marduk, tufan vasıtasıyla insanlığı yok etmek isteyen tanrıların karşısında, pratik fikirleri ile insanları felaketlerden kurtarmak isteyen Enki'nin oğludur. Öyle sanıyoruz ki, aklın tanrısı Enki'nin oğlu Marduk'un kurtarıcı olarak seçilmesi, tanrılar katında babası ve sahip olduğu olağan üstü özellikler sebebiyledir. Marduk'un ışıklar saçan gözleri, her şeyi duyan kulakları ve ateşler saçan bir ağız vardır.

Tanrıların en güçlüsü olan Marduk, sahip olduğu özelliklerinin yanı sıra, Taimat'a karşı savaşıp galip gelebilmesi için, tanrılar meclisi tarafından üstün güçlerle donatılmıştır. Ancak Marduk için önemli olan olağan üstü güçlerle donatılmak değil, ebedi lider olmaktır. O, tanrılar

¹¹ Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi**, Çev.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1991, s.44.

¹² Stephan Langdon, **The Babylonian Epic of Creation**, Oxford University Press, Clarendon 1923, s. 66-67, 116-117.

¹³ Jeremy Black , **Gods Demons and Symbols**, Texas University Press, Texas 2003, s.128.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

topluluğunun başına geçip mücadeleyi ancak ve ancak yetkilerinin kendisinden bir daha alınmaması ve otoritesinin paylaşılmaması şartına bağlamış ve tanrılar da bunu kabul etmişlerdir¹⁴.

3-14 *At-ta-ma kab-ta-ta i-na ilani ra-bu-tum si-mat-ka la sa-na-an se-kar-ka* ^{ilu}A-num ^{ilu}Marduk kab-ta-ta i-na ilani ra-bu-tum si-mat-ka la sa-na-an se-kar-ka ilu A-num is-tu u-mi-im-ma la in-nin-na-a ki-bit-ka su-su-ku-u u su-us-pu-lu si-i lu-u ga-at-ka lu-lu ki-na-at ši-it pi-i-ka la sa-ra-ar se-kar-ra ma-am-ma-an i-na ilani i-tuk-ka la it-ti-ik za-na-nu-tum ir-sat pa-rak ilani-ma sar sa-gi-su-nu lu-u ku-un s-ru-uk-ka iluMarduk at-ta-ma mu-tir-ru gi-mil-li-ni ni-id-din-ka sar-ru-tum kis-sat kal gim-ri-e-ti

3-14 *Marduk sen yüce tanrılar arasında en önemlisi oldun. Kaderinin benzeri yoktur, emirlerin Anu'ya benzer. Marduk sen yüce tanrılar arasında en önemlisi oldun. Kaderinin benzeri yoktur, emirlerin Anu'ya benzer. Bugünden itibaren sözlerin değişmeyecek. Yüceltmek ve aşağılamak (alçaltmak) için bu güçtür. Sözlerin üstün, kararların ebedi olacak. Tanrılardan hiç biri senin sınırlarını geçmeyecek. Yenilenme (yönetimsel yenilenme) Tanrı odaların ihtiyacı. Ve böylelikle o yer onların tapınağı olarak belirlenecek. Sen Marduk bizim kurtarıcımızsın. Biz sana tamamen her şeyin üzerindeki (hâkimi) krallığın evrensel gücünü verdik¹⁵”*

Krallığın evrensel gücünü, yani sadece tanrılar katında değil tüm evrendeki yetkiyi kendi elinde toplayan Marduk, Taimat'ı ve beraberindekileri mağlup etmiş, yeryüzünü ve en sonunda insanı yaratmıştır. “Krallığın evrensel gücü” tanımlaması ile Sami kökenli Mezopotamya krallarının kullandığı “dört yönün kralı, dört mevsimin kralı” unvanı oldukça benzemektedir. Burada dört yön ve mevsim ile ifade edilmek istenen zamana ve mekâna hükmetmektir. Zaman ebedi, mekân ise evrendir. Marduk tanrılar katında kral olarak başa geçmiş, diğer tanrılara da bir takım görevler bahşederek dini bürokrasiyi oluşturmuştur. Yeryüzünde ise bunu tanrıların temsilcisi olan krallar yapmışlardır.

Resim 2: Taimat ile Marduk'un mücadelesi

Öte yandan, Marduk'un baş tanrı olarak seçilmesi, Marduk'u kendisinin şahsi tanrısı olarak tayin eden Hammurabi'nin kendi adı ile anılan kanunlarının Prolog bölümünde de şu şekilde geçmektedir;

“i-nu Anum(AN) ši-ru-um Sar (LUGAL) ^dA-nun-na-ki ^dEn.lil Be-el sa-me-e U er-se-tim Sa-i-im Si-ma-at matim (KALAM) a-na ^dMarduk (AMAR.UTU) marim (DUMU) re-es-ti-im sa ^eEa(EN.KI) ^dEn.lil-ut kissat(KIS) ni-si i-si-mu-sum”

“Vaktiyle Annunakilerin efendisi üstün Anum, göğün ve yerin efendisi Enlil, memleketin kaderini tayin eden, Ea'nın büyük oğlu olan Marduk için, bütün insanlık üzerine Enlilliği onun için tayin ettiler¹⁶.”

¹⁴ Torkild Jacobsen, “The Battle Between Marduk and Tiamat”, *JAOS*, S: 88-1 (1968), s.104-108.

¹⁵ Stephan Langdon, *age*, s.126-129

¹⁶ Mebrure Tosun ve Yalvaç Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1975, s. 86-87, 181.

Burada dikkatimizi çeken “Enlillik” kavramıdır. Sümer panteonunda Fırtına tanrısı Enlil oldukça önemli bir tanrı olarak yer alırken, Enlil’in başkenti Nippur şehri de Sümer kentleri arasında öne çıkmaktadır. Enlil yeryüzüne tufanı gönderen tanrı olması bakımından, insanlık açısından büyük bir öneme sahiptir. Açıkça anlaşılacağı üzere, insanların kaderi Enlil’in elindedir. Bu sebeple Marduk’un, insanların yaşamını bu denli ilgilendiren bir tanrı ile eş tutulması onun yüceltilmesini ve ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Burada hemen şuna vurgu yapmak gerekir ki, Hammurabi kişisel tanrı olarak Marduk’u seçtiği gibi, Marduk da “memleketin diline doğruluk ve adaleti koymak için¹⁷” kral olarak Hammurabi’yi seçmiştir. Çünkü krallar kendi iradeleriyle değil tanrıların onları tayin etmesi ile memleketin başına geldiklerini iddia ederlerdi. Onların sahip oldukları üstün güçleri ve memleketi idare etme otoriteleri de bu ilahi merkezden kaynaklanmaktadır.

İlk Meclis-Erken Demokratik Deneme

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız üzere Marduk, *acil bir durum üzerine* tanrılar tarafından kurtarıcı, bir titan olarak tayin edilmiştir. Dikkat etmemiz gereken ilk nokta tanrılar katında dahi olsa kralın, *acil durumlarda* bir *meclis* tarafından seçilmesidir¹⁸. Tanrı Enlil’in dahi “*En-lil pa-šu i-pu-ša-am-ma i-na pu-uh-ri ka-la i-li i-za-ak-ka-ar*. Ayrıca Tanrı Enlil ağzını açtı ve *tanrılar meclisinde* konuştu¹⁹” şeklinde ifade edildiği üzere, bir tanrının mecliste söz alması, bir kralın idaresinde olan insanların dahi kararlarını totaliter bir anlayışla almadıklarının bir göstergesidir. Eğer kararlar tek bir tanrının yetkesinde olmuş olsaydı, dönemin anlayışına göre her doğa olayını bir tanrı ile açıklamaya gerek kalmaz, dolayısıyla ne Güneş Tanrısı, ne Sağlık Tanrısı ne de Büyü Tanrısı’na ihtiyaç olmazdı. Ayrıca çeşitli tanrıların olması, bu tanrılar arasında bir hiyerarşinin doğmasına yol açması da normaldir. Çünkü her doğa olayının insan üzerinde aynı derecede öneme sahip olmaması gibi, bu doğa olaylarına sebep olan tanrılar da çeşitli önem ve derecelerine sahiptir. Ancak aynı derece ve öneme sahip tanrıların kararlarının meclislerde tartışılması bize, başlangıçta demokratik bir tutumu yansıtsa da, onlar da bir lidere ihtiyaç duymuşlardır. Her ne kadar sebep oldukları gürültü nedeniyle Apsu’nun gazabına maruz kalacakken Enki tarafından kurtarılsalar da, mücadelenin asıl sebebinin gürültü değil, tanrılar arasındaki mevki sorunundan kaynaklanıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Tanrıların Apsu’nun ikazlarına kulak asmayıp gürültülerine devam etmeleri, onun gücünü tanımadıklarını ya da fazla ciddiye almadıklarını aklımıza getirmektedir.

Yaratılış Destanını bir yana bırakıp Mezopotamya’nın siyasi tarihine bakacak olursak, şehir devletlerinin egemen olduğu dönemde, demokratik bir kurum olarak değerlendirebileceğimiz ve yaşlılardan oluşan meclis sorunlara çözüm getiren bir mercii ve gençlerden oluşan bir diğer meclis ise askeri seferlere karar veren danışma organı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Uruk kralı Gilgamesh’in²⁰ (M.Ö. 2500), Kiş kralı Agga ile yapacağı mücadeleden önce kentteki iki ayrı meclisten (unken-ukkin AKK.²¹) görüş istemesi, karar verme otoritesinde meclislerin ne denli öneme sahip olduklarını göstermektedir²². Aşağıdaki ifadeler bunun en güzel delilidir.

¹⁷ age, s.185.

¹⁸ Torkild Jacobsen, “Primitive Democracy in ancient Mesopotamia”, *JNES*, S: 2-3 (1973), s. 159-172, 170 dn: 65; Henry Frankfort, *Kingship and the Gods-A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, University of Chicago Press, Chicago 1978, s.215.

¹⁹ Torkild Jacobsen, *age*, 1973, s. 167 dn: 45.

²⁰ “etlu gitmalu” mükemmel adam olarak geçmektedir. Bkz, Mehmet Ali Ataç, *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art*, Cambridge University Press, London 2010, s.167.

²¹ “unkennu” Bkz. Robert Biggs vd, *The Assyrian Dictionary 20 U-W*, University of Chicago Press, Chicago 2010, s.161.

²² Torkild Jacobsen, *age*, 1973, s.166.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

9 unken ĝ ar-ra ab-ba iri-na-ka 10 ^dgilgameš mu-na-ni-ib-gi-gi

9-10 Şehrin toplanan meclisinde ihtiyarlar Gilgameş'a döndü (cevap verdi-söyledi)

24 unken ĝ ar-ra ĝuruš iri^{ki}-na-ka ^dgilgameš mu-na-ni-ib-gi-gi

24 Şehrin toplanan meclisinde genç adamlar Gilgameş'a döndü (cevap verdi-söyledi)²³.

Görüldüğü üzere, Gilgameş sadece kendi kararlarını uygulayan totaliter bir kral değil, mevcut her iki meclisten de fikir alan bir yöneticidir. Zaten çivi yazılı metinlerde geçen “*abba uru*” kent yaşlıları anlamına gelirken “*ukkin^{meš}*” meclis adamları²⁴ bugünkü anlamı ile vekiller demektir. Meclislerde görev alan vekiller bilgelikleriyle toplumda belli bir statüye sahip olmuş şahsiyetlerdir. Ancak bilgelik yalnızca meclis üyelerinin sahip olması gereken bir vasıf değildir, aynı zamanda krallar da bu vasfa sahiptirler. Zira Mezopotamya’da kralların “*Belet-DINGIR.MEŠ NIN DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ at-ti-ma at-ti-ma tab-ni-ma LÚ.ULÚLU-a a-me-lu pi-it-gi-ma LUGAL ma-li-ku a-me-lu*” “*Belet-ili, sen büyük tanrıların hanımısın, lullu adamını yaratansın, şimdi kralı, tedbirli adamı yarat!*²⁵” ifadesinde de karşımıza çıktığı üzere kralların birer “*maliku amelu*” yani bilge, tedbir sahibi kişiler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak bu insanların bilgelikleri dünyayı algılamaya yönelik fikirlerinden değil, tıpkı Marduk’ta olduğu gibi sorunlara rasyonel çözümler bulan kararlarından kaynaklanmaktadır. Toplum düşüncesine göre, krallar bu özelliğe sonradan değil, doğuştan sahiptirler.

Öte yandan Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat’ta Uruk kralı Gilgameş’ın izlediği politikanın bir benzeri yer almaktadır. Buna göre Süleyman’ın ölümünden sonra İsrail’in on kavmi Rehoboam’a tabi olmayı kabul etmeyerek isyan etmiş ve Süleyman döneminde aşırı vergiden bitkin düşmüş İsrail halkı, aynı duruma maruz kalmamak için Rehoboam’ın krallığını kabul etmek istememiştir. Rehoboam Yahuda tahtına geçtiği vakit, Mısır’a kaçmış olan Efraim oğullarından Yereboam, yanındakiler ile yeni kralın yanına gelmiş ve vergi yükünü hafifletirse İsrail’in bütün cemaatleri ile beraber kendisine kulluk edeceklerini söylemiştir. Yahuda kralı Rehoboam bunun üzerine yanındaki *yaşlılardan* fikir almış, yaşlılar krala bu istekleri kabul etmesi gerektiğini bildirirken, *gençler* ise krala söz konusu istekleri kabul edip halkın karşısında zayıf düşmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Rehoboam gençlerin verdiği öğüde uyarak daha fazla vergi alacağını işaretlerini vermiştir. Aynı şekilde İsrail kralı Ahab, Suriye kralı Ben-Hadad Samaria kuşatmasını yaptığı vakit, ihtiyarları çağırıp durumu onlara izah etmiştir²⁶. Bununla birlikte Kitab-ı Mukaddes’ten öğrendiğimize göre Hz. Davud’ın İsrail krallığını kurmadan önce İsrail oğulları bir dönem “Hâkimler” diye adlandırılan kimselerin idaresinde yaşamışlardır. Hatta bu hâkimlerden biri de dördüncü hâkim olan Deborah isimli bir kadındır. Hâkimler olarak adlandırılan bu önderlerin toplumun bilgili kişilerinden, yani bugün kanaat önderi olarak tanımladığımız kişilerin vasıflarını taşıdıklarından hiç kuşku yoktur. Böylece gerek Mezopotamya’da, gerekse İbraniler’de krallığın ikiye bölünmesinden sonraki süreçte kralın tek başına emretme ve karar alma yetkisine sahip olmadığı, kenti ilgilendiren ve mühim sonuçlar doğurabilecek her türlü konuda kararları meclislere danışarak aldığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’daki idarecilerin, kralların başlıca 3 görevi bulunmaktadır: tanrıların arzularını yorumlama (bu yorumlama daha çok rüya aracılığıyla yapılmaktadır), tanrıların huzurunda insanların vekili olma, krallığın yönetimini²⁷ sağlamaktır. Bunun yanı sıra tarım

²³<http://etcs1.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcs1.cgi?text=c.1.8.1.1&display=Crit&charenc=gcirc#> (12.10.2012-21:48)

²⁴ Torkild Jacobsen, *age*, 1973, s. 167.

²⁵ Mehmet Ali Ataç, *age*, s. 167.

²⁶ Abraham Malamat, “Kingship and Council in Israel and Summer: A Parallel”, *JNES*, S: 22-4 (1963), s. 247-148, 253.; I. Krallar 20, 7-8.

²⁷ Henry Frankfort, *age*, s.252.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamak günlük hayat için en önde gelen uğraştır. Ekonominin temelini tarımın oluşturduğu Mezopotamya'da başlangıçta yağmura dayalı tarım yapılmasına karşın, Ur Hanedanlığı Döneminde, tarımda verimliliği artırmak için ırmaklardan tarım alanlarına giden kanal açma yöntemi bir işbirliği gereksinimini ortaya çıkarmıştır²⁸. Uçsuz bucaksız Mezopotamya ovası, her biri diğerinden sulama kanalları ile ayrılmış olan tarım toplulukları-adacıkları meydana getirmiş, böylelikle Mezopotamya'da, tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi, coğrafya, insanların ayrı ayrı toplumlar halinde yaşama ve ayrılıkçı fikirler geliştirmesine sebep olmuştur²⁹. Ayrılıkçı fikirler farklı yöneticilerin iş başına gelmelerine neden olduğu gibi, her bir kentin kendine özgü bir tanrısının olmasını da beraberlerinde getirmiştir.

Din-Hanedan Hâkimiyeti

Sümerlerin bu birbirinden kopuk kentsel ve dini yaşantısı Sami asıllı Akkadların Mezopotamya'da bilinen ilk merkezi krallığı kurmaları ile yeni bir safhaya geçecektir⁶. Hemen belirtmeliyiz ki, Mezopotamya'da dinin yürüngesinde şekillenen Sümerlilik ile bağlantılı olan bürokratik hâkimiyet ve Samilik ile bağlantılı olan hanedan hâkimiyeti olmak üzere iki çeşit hâkimiyet tarzı dikkatimizi çekmektedir³⁰.

Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı üzere, Sümer'de kentin tanrısı aynı zamanda o kentin sahibi kabul edilmektedir. Tanrının kent ve bu kent içinde yaşayanların üzerindeki mülkiyeti, siyasi organizasyonların şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu mülkiyet doğrudan tanrı tarafından değil, onun temsilcisi olan kral veya bey tarafından kullanılmaktadır. Sümerlerin başlangıçta ilah kral kavramını kullanmamış olmaları belki de onların birbirinden bağımsız kent devletleri halinde organize olmalarından, su kanalları ile ayrılmış adacıklarda yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Ancak bu siyasal yapılar zaman geçtikçe güvenlik ihtiyacı ve suyun verimli-doğru kullanılması gibi sebepler yüzünden birleşecek ve mutlaki-merkezi bir yapıya doğru yönelecektir. Aynı zamanda, bu tutum özellikle Sami kavimlerin Mezopotamya'da egemen olması ile boyut değiştirecek, kentin idaresinde de kendini gösterecektir.

Sümer devrinde krallar zor zamanlarda ortaya çıkarken Sami kavimlerinin egemenliğinde artık devletin temelini krallar oluşturmaktadır. Sümerlilerin yabancı olduğu bu sürekli merkezi gücü, Sami kavimleri daim kılabilmek için, Sümer dinini ve dilini yok etmemiş ve bunu krallık mekanizmasının sarsılmazlığı için gayet başarılı bir şekilde organize etmişlerdir. Böylece Sami kavimlerinin göçünden sonra da Sümerce, Mezopotamya'da bilginlerin ve ibadetin dili olarak yaşamaya devam etmiştir. Öyle ki, Akkad kralı Sargon Akkadca'yı yazı dili olarak kabul ettikten sonra bile tüm metinler iki dilli olarak yazılmaya devam etmiştir³¹. Hatta Akkad kralları Sümer ve Akkad kültürünü birleştirip, krallık kavramını etkileyici bir hale getiren ilk krallardır³².

Akkad Devleti'nin bilinen ilk kralı ve Kiş kralı Ur-Zababa'nın sakisi olan Sargon, Kiş tahtını bir ihtilal ile ele geçirmeden önce III. Ur kralı Lugal-zaggessi'yi mağlup etmiş ve Mezopotamya'da fetih hareketlerine başlamıştır. Bu galibiyet ile hem askeri gücünü kanıtlamış, hem de yapacağı ihtilal için kendini güvene alarak, komutanları da yanına çekmiş oluyordu. Sargon, Kiş krallığını da hakimiyeti altına aldıktan sonra, dini anlam yüklü olan ve daha önceleri Anu, Enlil, ve Şamaş için kullanılan "dört yönün kralı" unvanını kullanmaya başlamıştır³³. Tanrılar için kullanılan bir unvanın ölümlü bir kral tarafından kullanılması, yeni kralın tanrılar katındaki

²⁸ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Telos Yay., İstanbul 2001, s.36.

²⁹ Henry Frankfort, *age*, s.217.

³⁰ Brisch Nicole, "The Priestess and the King: The Divine Kingship of Su-sin of Ur", *JAOS*, S: 126-2 (2006), s.162.

³¹ Egon Fridell, *Mısır ve Antik Doğunun Kültür Tarihi*, Dost Yay., Ankara 2006, s.207.

³² Piotr Michalowski, "Memory and Deed, The Historiography of the Political Expansion of the Akkad State", (Ed. Mario Liverani), *Akkad the First World Empire-Structure, Ideology, Traditions*, 1993, s. 70.

³³ Henry Franfort, *age*, s.228.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

yerini işaret etmekle beraber, bu unvanın halk kitlesi üzerindeki etkisi de hâkimiyetin sağlaştırılması için oldukça önemlidir. Sümer ve Sami topluluklarının tanrıları için kullandığı unvanların yeni kral ile birlikte anılması, Sami asıllı kralın birleştirici bir güç olmasının yanı sıra, otoritesinin gücünün de göstergesidir. Böylelikle kral gücün-iktidarın, tanrıların inayeti ile artık Sümer'den Sami kavimlerine geçtiğini söylerken esasında her iki topluluğun da kralı olduğunu ilan etmiştir.

Ancak bu iktidarın tanrı kontrolünde olması, devamlılığının pamuk ipliğine bağlı olmasına sebep olmuştur. ³⁴“Šarru-ken (DU) šar A-ga-de ki ina pale ^dIš-tar i-lam-ma” “Akkad kralı Sargon, İştar'ın egemenliğinde ortaya çıktı (yükseldi)” şeklinde de ifade bulduğu gibi krallık bir kente ve onun tanrısına verilebilir, oradan da daha sonra başka bir kente onun tanrısına devredilebilirdi. Sümerliler belirli bir dönem için liderlik görevini yerine getirmeyi *bala* kelimesi ile ifade etmektedirler. Bala kelime karşılığı olarak “görev süresi” demektir. Akkadlar *palu* kelimesini “krali görev süresi” anlamında kullanmışlardır. Asur krallık yazıtlarında ise kelime “saltanat yılı” anlamında kullanılmaktadır. *Palu* aynı zamanda egemenlik anlamına gelmektedir³⁴.

Öte yandan Sargon her ne kadar kendini ilah ilan etmese de, onun doğumu ile de diğer krallardan ayrıldığını görmekteyiz. O, “Sargon, güçlü kral, Akkad'ın kralı, ben. Benim annem bir rahibeydi, babamı bilmiyorum. Babamın akrabaları dağlık memleketlerde yaşıyorlar, benim memleketim, Fırat nehri kenarındaki Azapiranu. Annem yüksek rahibe, bana gebe kaldı ve gizlice beni doğurdu. Beni kamıştan bir sepete koydu ve benim kuluçkamı (sepetimi) ziftle sıvadı ve sonra o kaçamayacağım nehre bıraktı. Nehir beni taşıdı ve Aqqi'ye, su çekicisine getirdi diyerek kendinin efsanevi hayatını anlatmaktadır. Sargon bırakıldığı nehirde ölmemiş, tanrıların koruması altına alınmıştır. O sonraki birkaç kral gibi doğrudan krallığını beyan etmese de, doğumunu böyle bir efsaneye bağlayarak ilahi dünya ile bağlarını vurgulamakta ve krallığının köklerini sağlamlaştırmaktadır. Her ne kadar annesinden yüksek rütbeli bir rahibe olarak bahsetse de babasını bilmediğini belirtmesi sebebiyle annesinin düşük dereceli bir mevkii olan *qadištum* rahibesi olduğunu tahmin ediyoruz. Bu rahibelerin çocuk sahibi olması beklenmezken, tanrıça İştar'ın dahi kendini *qadištum* rahibesi olarak tanımlaması hem bu rahibelerin statüsünü karıştırmakta³⁵ hem de bir *qadištum* rahibesi olduğunu düşündüğümüz Sargon'un annesinin kutsal evlilik törenlerine iştirak edip etmediği sorusunu aklımıza getirmektedir. Zira kendisini bir *qadištum* rahibesi olarak tanıtan tanrıça İştar (İnanna) tanrı Tammuz'un hanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Sargon Kiş krallığında bir saki ve komutan idi. Kiş kenti ise tanrılar tarafından, tufandan sonra yeryüzünde yaratılan ilk kent ve krallıktı. Bu bakımdan diğer tüm Kiş kralları gibi Sargon'un da kullandığı unvanlardan biri olan “*Šar Kişşati*” yani “*Kiş kralı*” unvanı bu bakımdan oldukça önemlidir. Bu unvan savaşlarda galip gelmeyi, adaletli olmayı, yeni kentler kurmayı ima ettiği gibi, ilahi olarak yetkilendirilmiş anlamını da içermektedir. Hatta M.Ö. 1. binyılda Yeni Asur kralları da bu unvanı “evrenin kralı” manası ile kullanmışlardır³⁶. Akkad kralı Sargon bu unvanı kullanarak kendisinden sonra gelecek krallardan bazıları gibi ilah olduğunu değil, ilahi makamlarca yetkilendirildiğini belirtmiştir. Sargon'un yeni bir idare tarzı getirmesi Mezopotamya'da büyük bir reformdur. Bu değişikliğin üzerine bir de “ölümlü, savaşan, karşılarında duran bir ilah” kavramının kullanılması, Sümer kentlerini ve Sümer toplumunu hâkimiyeti altına alıp, daha önceleri yavaş yavaş Mezopotamya'ya sızan Sami kavmi ile birleşik Akkad'ın mutlak krallığını kuran Sargon için, oldukça aceleci bir tavır olacağı kuşkusuz önemlidir.

³⁴ Torikild Jacobsen, *age*, 1973, s.170 dn.66-67.

³⁵ Gerda Lerner, “The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia”, *Signs*, S: 11-2 (1986), s.242-243.

³⁶ Yigal Levin, “Nimrod The Mighty King of Kish King of Sumer and Akkad”, *Vetus Testamentum*, S: 53-3 (2002), s.359-362.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

İlah kral vasfını ise kendisinden sonra başa geçen oğulları dahi değil, torunu Naram-Sin kullanmıştır.

Sargon'un torunu, Rimuş'un oğlu Naram-Sin (Naram Suen) büyük bir kral olmasının yanı sıra, yeryüzünün efendisi olan tanrı Enlil'in tapınağı E-kur'a saldıran ve kendini ilah ilan eden bir kraldır. Babası Rimuş ülkede isyanlar yaşansa da Yukarı Denizden Aşağı Denize kadar ülkeyi Enlil adına bir arada tuttuğundan bahsederken³⁷, oğlunun Enlil'in tapınağını yok etmesi oldukça ilginçtir. Esasen Naram-Sin yeryüzünün hâkimiyetini Enlil ile paylaşmak istemeyerek kendi beğenmişliğini ortaya koymuştur. O mutlaki politik idaresini tanrı krallık vasfı ile daha da görkemli bir hale getirmiştir.

Rahip Kraldan-Tanrı Krala

Mezopotamya'da bilinen ilk ilahi kral Naram-Sin'in (M.Ö. 2334-2154) belirleyici özellikleri, isminin önündeki tanrı determinatifi, görsel sunumlarda karşımıza çıkan başına taktığı boynuzlu külahı ve günümüze kalan eserlerinde boyut olarak kendisini kompozisyondaki diğer her şeyden daha büyük göstermesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır³⁸. Fakat tanrısallık vasfı Naram-Sin'den sonra Akkad idaresine geçen oğulları ve soyundan gelen diğer idareciler tarafından bir daha kullanılmamıştır³⁹. Naram-Sin'in kendini tanrılaştırması değişik unsurları barındıran kentte bağlılık duygusunu arttırmak için olmalıdır⁴⁰. Bu yüzden merkezi siyaset bir parçası olarak algılanması doğru olacaktır. Başka bir görüşe göre ise, Naram-Sin'in ülkesine yönelik büyük tehlikelere karşı başarı göstermesi, halkının onu tanrılıkla onurlandırmasına neden olmuştur⁴¹. Diğer bir ifade ile Naram-Sin'in tanrılığı sadece kendisinden değil halkından da kaynaklanmaktadır. Esasen Naram-Sin Akkad topraklarını oldukça genişletmiş ve pek çok farklı millete egemenliğini tanıtmıştır. Bu milletler üzerindeki egemenliğini ise ilahlık vasfı ile pekiştirmeye çalışmıştır. Ancak merkezden uzak yerlerde onun bu iddiası ne kadar kabul görmüş bilinmemektedir. Bununla birlikte Naram-Sin'in;

(N 3539) *dingir en-lil il-su il-a-ba4 GURUŞ i-li il-la-at-sú [na]-ra-am-dEN.ZU [d]a-núm LUGAL [ki-ib-r]a-tim [ar-ba-i]m*

“Enlil, tanrısı, Ilaba, tanrıların genç adamı-onun destekçisi, Naram-Sin, güçlü, dört yönün kralı⁴²” unvanını kullanmış olması ya egemenliği altındaki insanların tam desteğini aldığına ya da bu konuda bir kaygı taşıdığı için halkları manipüle etmek zorunluluğuna işaret etmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Naram-Sin “dört yönün kralı” unvanını “ülkenin tanrısı” unvanı ile birlikte kullanan ilk kraldır⁴³. Naram-Sin'in tanrısallığı yalnızca düşmanlarının üzerine saldırdığı korkudan ve üstün gücünden gelmemektedir. O aynı zamanda aşk ve savaş tanrıçası İnanna/İştâr'ın da sevgili eşidir⁴⁴.

³⁷ Joan Oates, **Babil**, Arkadaş Yay., Ankara 2004, s.35.

³⁸ Irene J. Winter, “Touched by the Gods: Visual Evidence for the Divine Status of Rulers of Ancient Near East”, (Ed. Nicole Brisch), **Religion and Power-Divine Kingship in the Ancient World and Beyond**, Oriental Ins., Chicago 2012, s.76.

³⁹ Piotr Michalowski, “The Mortal King of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia”, (Ed. Nicole Brisch), **Religion and Power-Divine Kingship in the Ancient World and Beyond**, Oriental Ins., Chicago 2012, s.34-35.

⁴⁰ Oates, **age**, s.43.

⁴¹ Amelie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakındoğu I**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s.67.

⁴² Piotr Michalowski, “New Sources concerning the Reign of Naram-Sin”, **JCS**, S: 32-4 (1980), s.234-235.

⁴³ Irene J. Winter, **age**, s.75.

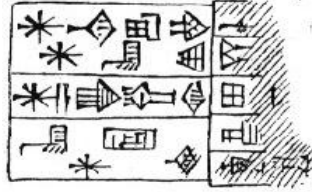
⁴⁴ J.S. Copper, “Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia”, (Ed. Eiko Matsushhima), **Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East**, Heidelberg 1993, s.83.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Öte yandan tüm eskiçağ toplumlarının dinlerinde olduğu gibi, Sümer toplumunun dininde de tanrılar insani özellikler taşımakta, evlenmekte, eşleri, çocukları olmaktadır. Dolayısıyla kendini tanrı ilan eden ölümlü kralların da eşleri olması gayet normaldir. Ancak bu eşler, kendileri gibi ölümlü değil, ölümsüz olan tanrıçalardır. Her fırsatta tanrıçalar ile evli olduklarını, yani onların sevgili eşleri olduklarını dile getiren krallar, ilahlılıklarını bu vasıta ile pekiştirmeye çalışmışlardır.

Resim 3 (Dingir Naram Sin) Tanrı Naram-Sin (Dingir Agade^{ki}) Akkad kentinin Tanrısı

Bu noktada kendini tanrıça İnanna'nın eşi olarak tanıtan tek kral Naram-Sin değildir. Akkad krallığının tarih sahnesinden silinmesinden sonra ortaya çıkan Yeni Sümer Devri'nin kralları da bu mühim özelliği kullanmışlardır. Lağış kralı Eannatum (M.Ö. c.a. 2500) "Akbabalar Stel'inde" kendisini *dam^d inana, inanna'nın eşi⁴⁵* olarak tanımlamaktadır⁴⁶. Hatta krallar tanrıçanın en sevgili eşi oldukları konusunda bir birleri ile ilginç çekişmeler yaşamışlardır;

- 27 [e-ne] dinana-da e-jar-a-ka hu-mu-da-an-til
 28 [je]-/e\ dinana-da e-za-gin arattaki-ka hu-mu-da-an-til-e-en
 29 jic-nu girin-a-ka hu-mu-un-de-nu
 30 ce-er-kan dug u dug ku-ku-de hu-mu-de-nu-en
 31 e-ne dinana-da ji-a ma-mu-da igi hu-mu-ni-in-du
 32 je-e dinana-da

O İnanna ile E.gar'da beraber yaşayabilir

Ama ben İnanna ile Aratta'nın Ezagin'inde yaşayacağım.

O onunla görkemli bir yatakta uzanabilir

Ama ben onunla tatlı uykuya süslü yatakta uzanacağım.

O geceleri İnanna ile rüyalar görebilir

Ama ben onunla uyanırken sohbet edeceğim⁴⁷.

Enmerkar ve Aratta kralı arasındaki bu ilginç çekişmeyi anlatan mitolojik hikâyede, görünen sebep yalnızca tanrıçanın aşkına mazhar olmak ya da ilahi bir statülerinin olduğunu beyan etmek değil, tanrıçanın taşıdığı savaşçı vasıfların kendileri ile olduğunu diğer devletlere kanıtlamaktır. Böylelikle krallar girişecekleri her savaşta eşleri sebebiyle galip olacaklarını en başından beyan etmektedirler.

Bununla birlikte Naram-Sin'in Zafer Steli'nde, boynuna taktığı boncuklu takısı, kutsal korumayı da içeren koruyucu bir takıdır⁴⁸. Bu takının bugün Ortadoğu'nun pek çok yerinde

⁴⁵ Sümerce **ki-ag**, Akkadca **Ramu**. Bkz. Irene J. Winter, **age**, s.83.

⁴⁶ Nicole Brisch, **age**, s.170.; J.S. Copper, **age**, s.83.

⁴⁷ <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.2.4&display=Crit&charenc=j&lineid=c1824.A.25#c1824.A.25> (06.09.12/16:10)

insanların demonlardan ve kötülüklerden korumak için taktıkları ve içinde bir dua bulunan muska'ya benzemesi oldukça ilginçtir.

Resim 4 Naram-Sin ve Kötülüklerden Korunmak İçin Taktığı Kolyesi (muska?)

Bununla birlikte Eskiçağ milletlerinde başlarına gelen her kötülük ve belayı tanrılara dayandırma geleneği oldukça sık karşımıza çıkan bir olaydır. Bu bela kimi zaman bir salgın kimi zaman ordunun düşman karşısında aldığı bir mağlubiyet kimi zaman ise savaş sırasında düşman elinden gelen ölümdür. Öyle ki, babası Ur-Namma'nın (M.Ö. 2112-2095) bir savaş esnasında ölmesi üzerine tahta çıkan III. Ur Sülalesi'nin yeni kralı Şulgi, 48 yıllık (M.Ö. 2094-2047) iktidarının 21 yılını, babasını savaş esnasında terk edip ölümüne sebep olan tanrılarını yatıştırmak için kült aktivitelerine ayırmıştır. O aynı zamanda, bu zaman süresinde “*hâkimiyetinin temellerini korumak*” için de çalışmıştır. Şulgi'nin, babasının aksine, isminin önünde tanrı determinatifini kullandığını görüyoruz. Şulgi ilahisinde, tanrısı Nanna aracılığı ile Enlil'den krallık lütfunu aldığını belirtmektedir⁴⁹. Öte yandan Şulgi'nin kendini ilah olarak göstermesinde Akkad Devleti'nin Guti⁵⁰ istilası sonrasında yıkılıp, Mezopotamya'nın bir dönem bu göçebe istilacıların egemenliğinde olması ve sonrasında yeniden Sümerliliğin başlamasının yattığı fikri de düşünülmektedir⁵¹. Çünkü Mezopotamya Gutiler tarafından harap edilmiştir. Bu kavimlerin geldikleri yere dönmesi ve bir kargaşa yaşayan Mezopotamya'nın tekrar istikrarı sağlaması ancak ilahi bir güçle donatılmış bir kral tarafından sağlanabilirdi.

Şulgi, ilahlığının temellerini güçlendirmek amacıyla, Uruk'tan gelen soyunun izlerini sürerek 550 yıl kadar geriye gitmiş ve Uruklu kral tanrı Gılgamış'ı kendisinin tanrı olan abisi olarak göstermiştir. Böylelikle Gılgamış'ın anne ve babası olan Lugalbanda ve tanrıça Ninsumuna da onun ilahlığının kaynağı olmuştur. Nitekim Şulgi, Gılgamış'ın ölümünü kullanarak babasının ölümünü izah ettiği gibi, ilahi kralların ölümlerini açıklayan kutsal bir sembolün de ortaya çıkmasına neden olmuştur⁵². Artık İkinci Er Hanedanlığı Dönemi'nde (M.Ö. 2650-2550) hüküm süren ve Uruk'un beşinci kralı olan Gılgamış bir tanrı olarak nasıl öldü ise, kralların da ölmesi gayet normaldir. Kral geçici ancak krallık kalıcıdır, o tanrılar katından gönderilmiş bir yetkilidir şeklindeki bir anlayış pek garipsenmemelidir.

Mezopotamya kralları kendilerini açık şekilde tanrı ilan etmeseler de bıraktıkları zafer stellerinde ve çivi yazılı metinlerde, çizim şekilleri ve kullandıkları ifadeler ile sıradan birer ölümlü

⁴⁸ Irene J. Winter, *age*, s.76.

⁴⁹ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sumerde Başlar*, Kabcacı Yay., İstanbul 2002, s.332.

⁵⁰ Guti/Kutiler Zagros dağlık bölgesinde konargöçer olarak yaşamışlardır. Zaman zaman Mezopotamya'nın siyasetinde etkili olacak istilalar yapan bu topluluk M.Ö. 2150 yıllarında Akkad Devletini yıkmıştır. Gutiler üzerine yapılan çalışmalar onların Türklerle olan dil ve kültür münasebetlerini ortaya koymuştur. Geniş bilgi için bkz. Kemal Balkan, “Eski Ön Asya'da Kut (Veya Gut) Halkının Dili İle Türkçe Arasındaki Benzerlik”, *Erdem Dergisi*, S: 16-6 (1990), Ankara, s.3-67.

⁵¹ Irene J. Winter, *age*, s.78.

⁵² Piotr Michalowski, *age*, 2012, s.36-37.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

olmadıklarını ima etmişlerdir. *Hâkimiyetin temellerini koruyan*⁵³ (Frankfort 1978, 252) kral henüz cenin halindeyken kral olarak tayin edilmiştir. Hatta bu durum yazıtlarda “*Döl yatağında kutsanmış soylu bir oğulum*”, “*döl yatağında verimli bir tohum, tapınılan bir kralım ben*⁵⁴” şeklinde ifade edilmiştir. Döl yatağında yaratılan kral ile bir adamın kral olması için yaratılmasından değil, kral olan adamın yaratılmasından bahsedilmektedir⁵⁵.

Bununla birlikte krallar ayrıca “tanrıların bir bakışı, bir göz atması” ile seçildiklerini de belirtmişlerdir. Örneğin Lagaş kralı Gudea (M.Ö. c.a. 2110):

17-24 sipad unken-na hi-li-a mu-e-ni-pad-a [...]ki maḥ-a-na mu-ni-zu [...]mu-na-an šum [...] X dug-ge-eš [...] [dba-u gu-de-a unken-na hi-li-a mu-e-ni-pad-a] [...] ki maḥ-a-na mu-ni-zu [...] mu-na-an-šum] [...] dug-ge-eš ...]

17-24 Onun göz alıcılığı sebebiyle çobanını mecliste seçtikten sonra, (...)da onu bildin, (...)onun yüce yerini, (...)ona verdin (...), Bau göz alıcılığı sebebiyle kutsal mecliste Gudea'yı seçtikten sonra, Onu (...)da bildin, onun yüce yerini (...), ona verdin...⁵⁶ diyerek, kendisinin meclisteki üstünlüğü sebebiyle parladığını ve tanrıçası Bau'nun hemen onu fark ederek, O'na “göz atması” ile, çoban yani kral tayin edildiğini belirtmektedir. Bilindiği üzere Sümerler metinlerde karabaşlı halk olarak geçmektedir ve kral da bu halkın çobanıdır. Sümerli Lagaş kralı Gudea gibi kendisinden sonra kral olan Sami asılı krallar olan Babil kralı Hammurabi ve Asur kralı III. Salmannassar da tanrıların bakışı, bir göz atması ile kral olmuşlardır⁵⁷.

Gerek Naram-Sin'in Zafer Stelin'de gerekse Eannatum'un Akbabalar Stelin'de karşımıza çıktığı gibi, kralların kabartmalarında ve mühürlerinde kompozisyondaki diğer öğelerden daha büyük olarak resmedilmeleri onların ilahlığının ve üstünlüğünün sembolüdür. Hammurabi Stel'inde Hammurabi'nin ayaktaki pozisyonu ve onun tanrı Şamaş ile göz kontağında olması onun tanrı ile olan eşitlik göstergesidir. Hatta kanun metnin sonunda tanrı Şamaş gibi, insanlığın üzerine güneş gibi doğduğundan bahsederek, ortak özelliklere sahip olduklarına vurgu yapmaktadır. Kompozisyonlardaki özellik ise “*melammu*” olarak isimlendirilen ışık çemberidir. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta döneminde kendini ilahlaştırma figürü melammu (kralı çevreleyen ışık çemberi, hale) ile karşımıza çıkmaktadır. Bu hale kralı tanrılarca koruyan bir kalkandır⁵⁸. Bu figür, daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlıkta gerek azizleri, gerekse Hz. İsa'yı çevreleyen ışık çemberi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu sefer koruyucu bir figür değil, kutsallığı sembolize eden bir ayraçtır.

⁵³ Henry Franfort, *age*, s.252.

⁵⁴ Samuel Noah Kramer, *age*, s.331-332.

⁵⁵ Mehmet Ali Ataç, *age*, s.168.

⁵⁶ <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.2.3.2&display=Crit&charenc=gcirc#> (26.11.12/16:15)

⁵⁷ Henry Frankfort, *age*, s.238.

⁵⁸ Irene J. Winter, *age*, s.79-84.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Resim 5 Şamaş ile göz kontağı kuran Hammurabi

Sonuç

Mezopotamya mitolojisi ve özellikle de Yaradılış Destanında, bu memlekette ilk krallığın oluşum süreci tanrılar katında yapılan mücadele ile sembolize edilmiştir. Bu olayda diğer tanrıların bir kurtarıcı olarak tanrı Marduk'u seçmeleri, yeryüzündeki ölümlü insanların da kendi toplumları içerisinde bir koruyucu olarak krallarını seçmeleriyle paralel düşüncenin dışa yansımaları şeklindedir. Ayrıca tanrı Marduk'un tanrılar arasındaki konumu ve onun kurtarıcı seçilmesini sağlayan meziyetleri aynı şekilde ölümlü olan kralların da sahip oldukları birtakım özelliklerdir. Bununla birlikte "Tanrılar Meclisi" şeklinde bir kurum toplumda "Yaşlılar Meclisi" veya "Gençler Meclisi" şeklinde aksedilmiştir. Ancak Sümer kent devletlerindeki bu düzen zamanla merkezi devletlerin kurulmasıyla değişmeye başlamıştır. Öyle ki, Mezopotamya'ya siyasi anlamda merkezi hâkimiyetin etkin olması ile birlikte Mezopotamya dininde de bir dönüşüm yaşanmıştır. Akadların merkezi anlayışlı dünya devletinin, sosyal anlamda homojen bir toplum yapısına sahip olması sebebiyle, kralların hâkimiyetlerinin devamlılığı için, üzerinde egemenlik kurdukları ve belki de en kalabalık halk grubu olan Sümerlerin tanrılarını kendi tanrıları olarak benimsemelerine yol açmıştır. Hatta krallar toplum üzerindeki güçlerini devam ettirmek için zamanla kendilerini bile tanrı olarak ilan etmişlerdir. Bunun en bariz örneği Akad kralı Naram-Sin ve Yeni Sümer Devleti kralı Şulgi'dir.

Resimler Listesi

1. Marcella Frangipane, **age**, s.225.
2. <http://www.tali-virtualmidrash.org.il/ArticleEng.aspx?art=3> (26.11.2012/16:00)
3. http://www.cdli.ucla.edu/dl/lineart/P213566_1.jpg (26.11.12/14:46)
4. <http://0.tqn.com/d/ancienthistory/1/0/B/n/2/Naram-Sin.jpg> (26.11.12/15:06)
5. <http://doormann.tripod.com/asssky.htm> (26.11.12/15:22)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Kaynaklar ve Kısaltmalar Listesi

- AKTÜRE Sevgi, **Anadolu'da Demir Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- ALİAĞAOĞLU Alpaslan vd., **Şehir Coğrafyası**, Nobel Yay., Ankara 2010.
- ATAÇ Mehmet Ali, **The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art**, Cambridge University Press, London 2010.
- BALKAN Kemal, “Eski Ön Asya’da Kut (Veya Gut) Halkının Dili İle Türkçe Arasındaki Benzerlik”, **Erdem Dergisi**, S: 6-16 (1990), s.3-67.
- BIGGS Robert et al., **The Assyrian Dictionary 20 U-W**, University of Chicago Press, Chicago 2010
- BLACK Jeremy, **Gods Demons and Symbols**, Texas University Press, Texas 2003.
- BRISCH Nicole, The Priestess and the King: The Divine Kingship of Su-sin of Ur, **JAOS**, S: 126-2 (2006), s.162-177.
- CAN Şefik, **Klasik Yunan Mitolojisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1994.
- CANE Civilizations of Ancient Near East I-IV, (Ed. Jack M. Sasson), Newyork 1996.
- COPPER J.S., “Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia”, (Ed. Eiko Matsushhima) **Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East**, Heidelberg 1993, s.81-96.
- ELIADE Mircae, **Mitlerin Özellikleri**, Çev.: Sema Rıfat, Simavi Yay. İstanbul 1993.
- FRANGIPANE Marcella, **Yakındoğu’da Devletin Doğuşu**, Çev.: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2002.
- FRANKE Sabina, “Kings of Akkad: Sargon and Naram-Sin”, (Ed. Jack M. Sasson) **CANE II**, 1996, s.831-841.
- FRANKFORT Henry, **Kingship and the Gods-A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature**, University of Chicago Press. Chicago 1978.
- FRIDELL Egon, **Mısır ve Antik Doğunun Kültür Tarihi**, Çev.: Ersel Kayaoğlu, Dost Yay., Ankara 2006.
- GADD C.J., “The Gilgamesh Epic in Sumerian”, **The British Museum Quarterly**, S: 7-3 (1933), s.79-80.
- HASSAN Ümit, **İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi**, Doğu Batı Yay., Ankara 2010.
- HOOKE Samuel Henry, **Ortadoğu Mitolojisi**, Çev.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1991.
- JACOBSEN Torkild, “The Battle Between Marduk and Tiamat”, **JAOS**, S: 88-1 (1968) , s.104-108.
- JACOBSEN Torkild, “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, **JNES**, S: 2-3 (1973), s.159-172.
- JAOS** Journal of the American Oriental Society, The Universtiy of California, Los Angeles.
- JCS** Journal of Cuneiform Studies, The American Schools of Oriental Research, University of Michigan, Ann Arbor.
- JNES** Journal of Near Eastern Studies, The University of Chicago Press, Chicago.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

- KLENGEL Horst, **Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü**, Çev.: Nesrin Oral, Telos Yay., İstanbul 2001.
- KRAMER Samuel Noah, **Tarih Sumerde Başlar**, Çev.:Hamide Koyukan, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- KUHRT Amelie, **Eski Çağ'da Yakındoğu I**, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.
- LANGDON Stephan, **The Babylonian Epic of Creation**, Oxford University Press, Clarendon 1923.
- LERNER Gerda, "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia", **Signs**, S: 11-2 (1986), s.236-254.
- LEVIN Yigal, "Nimrod The Mighty King of Kish King of Sumer and Akkad", **Vetus Testamentum**, S:53-3 (2002), s.350-366.
- MALAMA Abraham, "Kingship and Council in Israel and Summer: A Parallel", **JNES**, S:22-4 (1963), s.247-253.
- MICHALOWSKI Piotr, "New Sources concerning the Reign of Naram-Sin", **JCS**, S:32-4 (1980), s.233-246.
- MICHALOWSKI Piotr, "Memory and Deed, The Historiography of the Political Expansion of the Akkad State", (Ed. Mario Liverani), **Akkad the First World Empire-Structure, Ideology, Traditions**, 1993, s. 69-90.
- MICHALOWSKI Piotr , "The Mortal King of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia", (Ed. Nicole Brisch), **Religion and Power-Divine Kingship in the Ancient World and Beyond**, Oriental Ins., Chicago 2012, s.33-45.
- OATES Joan, **Babil**, Çev.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Yay., Ankara 2004.
- SIGNS** Signs Journal, The University of Chicago Press, Chicago.
- TOSUN Mebrure, Kadriye Yalvaç, **Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqua Fermanı**, TTK Yay. Ankara 1975.
- TÜRKKAN Candan, **Mitoloji**. Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1976.
- WEBER Max, vd., **Şehir ve Cemiyet**, Yay.Haz.: Ahmet Aydoğan, İz Yay., İstanbul 2000.
- WINTER Irene J., "Touched by the Gods: Visual Evidence fort he Divine Status of Rulers of Ancient Near East", (Ed. Nicole Brisch), **Religion and Power-Divine Kingship in the Ancient World and Beyond**, Oriental Ins., Chicago 2012, s. 75-101.
- <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.2.4&display=Crit&charenc=j&lineid=c1824.A.25#c1824.A.25> (06.09.12/16:10)
- (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.1.1&display=Crit&charenc=gcirc#> (12.10.2012-21:48))
- (<http://www.tali-virtualmidrash.org.il/ArticleEng.aspx?art=3> (26.11.2012. 16:00))
- (http://www.cdli.ucla.edu/dl/lineart/P213566_1.jpg (26.11.12/14:46))
- (<http://0.tqn.com/d/ancienthistory/1/0/B/n/2/Naram-Sin.jpg> (26.11.12/15:06))
- (<http://doormann.tripod.com/asssky.htm> (26.11.12/15:22))

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

